

نقش کلینی در رشد فرهنگ شیعه

حجت الاسلام والمسلمین عبدالکریم پاک‌نیا تبریزی*

مقدمه

محدث گرانقدر شیعه، ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی رازی، برجسته‌ترین عالم شیعه در قرن سوم و چهارم هجری در روستای کلین^۱ و در عصر امامت امام عسکری علیه السلام متولد شد.^۲ کلینی در راه تحصیل دانش، رنج سفرها را تحمل نمود، از اساتید مبرز عصر خود بهره‌ها برد و از هیچ کوششی در این زمینه فروگذاری نکرد. شاخص‌ترین اساتید وی، احمد بن ادریس اشعری قمی، فقیه و محدث نامدار^۳ و نیز علی بن ابراهیم قمی از اصحاب امام هادی علیه السلام بودند.^۴ وی آثار ارزشمند و شاگردان مهمی را برای جامعه اسلامی تربیت کرد. این نوشتار، به برخی از برکات وجودی این عالم برجسته می‌پردازد.

۱. پاسخ به نیازهای زمان

زمان‌شناسی، یکی از مهم‌ترین نیازهای تبلیغ است؛ زیرا کسی که از زمان خود و نیازمندی‌های آن آگاه نباشد، مورد تهاجم غافلگیرانه حوادث تاریک واقع می‌شود.^۵ کلینی که در عصر غیبت صغرای امام زمان علیه السلام می‌زیست، با زمان‌شناسی دقیق خود توانست رسالتش را به عالی‌ترین

* استاد سطح عالی حوزه علمیه قم و مبلغ نخبه دفتر تبلیغات اسلامی.

۱. کلین (فشافویه)، روستایی واقع در کنار اتوبان قم - تهران و در ۳۸ کیلومتری شهر ری است.

۲. پدرش یعقوب بن اسحاق، مردی با فضیلت و پاک‌سرشت بود. آرامگاه این مرد متقی، در روستای کلین زیارتگاه شیعیان است.

۳. جمعی از نویسندگان؛ ستارگان حرم؛ دفتر چهارم، زندگینامه احمد بن ادریس اشعری قمی، ص ۷۷.

۴. سید ابوالقاسم خویی؛ معجم رجال الحدیث؛ ج ۱۹، ص ۵۹.

۵. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱، ص ۲۷.

شکل به انجام رساند. وی با استفاده از فرصت مناسب و شرایط مساعد عصر خود، اندیشه‌های ناب خود را در قالب موسوعه حدیثی تدوین و منتشر نمود. او با تألیف کتاب الکافی، بسیاری از آموزه‌های مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را به جامعه معرفی کرد و با سایر آثارش افزون بر آسیب‌شناسی، اعتقادات باطل را از مجامع شیعی زدود.

کلینی در عصر حضرت امام حسن عسکری علیه‌السلام و با وجود چهار سفیر فقیه و محدث جلیل‌القدر - که نماینده و رابط وجود اقدس امام زمان علیه‌السلام در طول غیبت صغری با شیعیان بودند - توانست مشهورترین شخصیت عالی مقام و نقش‌آفرین در رشد فرهنگی و اجتماعی شیعه باشد و در میان شیعه و سنی، جایگاه مهمی باز کرد و محترمانه و به طور آشکار به ترویج مذهب حق و نشر معارف و فضایل اهل بیت علیهم‌السلام همت گمارد.

هدف کلینی از پدید آوردن الکافی، پاسخ به نیازهای زمان بود که این‌گونه مورد توجه قرار گرفت. او در جواب یکی از یارانش که از او تألیف کتاب جامعی را برای پاسخ به نیازهای زمانش خواسته بود، می‌نویسد: «خدا را شکر که تألیف کتابی را که خواستی، میسر کرد. امیدوارم چنان که خواستی، باشد».^۱ سپس می‌نویسد: «امید است خداوند توفیق مرحمت کند تا بتوانیم نیت خود را عملی سازیم و کتابی کامل‌تر از این تصنیف کنیم تا اگر چیزی در این کتاب نباشد، در آن جبران شود.

کلینی همانند طیبی دوار و پزشکی حاذق، دردهای جامعه را شناخت و به درمان آن همت گماشت. او می‌دانست که بدون توجه به موضوعات مورد نیاز عصر، هرگز نمی‌توان به مقصد و مقصود رسید. از این رو در مقدمه الکافی از نیاز مردم عصر و آیندگان سخن می‌گوید. او نسبت به نیازهای زمان خود و خلأهای آینده جامعه آگاه بود؛ از این رو پیش‌بینی کرد که کتابش تا آخر دنیا ارزش خود را از دست نمی‌دهد^۲ و همانند چشمه‌ای زلال، تشنگان معارف اهل بیت علیهم‌السلام را سیراب خواهد کرد. نقد باورهای انحرافی قریطیان، از مهم‌ترین موضوعات عصر اوست که وی در ردّ آنان، اثری مستقل تألیف نمود.

۲. خردورزی و خرافه‌زدایی

یکی دیگر از ویژگی‌های شیخ کلینی، اهمیت به عقلانیت در کنار دیانت است که به چند نمونه

۱. همان؛ ج ۱، ص ۹.

۲. همان.

اشاره می‌شود:

الف. توجه به خردورزی و خرافه‌زدایی در راستای رشد جامعه

شیخ کلینی این نکته مهم را در الکافی، مورد توجه خاص قرار داده است؛ از این رو در مقدمه کتاب می‌نویسد: «من این تصنیفم را با کتاب عقل و فضایل علم و بلندی درجه و ارجمندی دانشمندان و نقص جهل و پستی و بی‌ارزشی جاهلان شروع می‌کنم؛ زیرا عقل، محوری است که مدار همه چیز بر آن است و به وسیله آن، دلیل اقامه می‌شود و سود و زیان ثواب و کیفر متوجه اوست».^۱

از آنجایی که یکی از منابع اصلی دین اسلام و مذهب تشیع، دلیل عقل است؛ شیخ کلینی نیز باب اول کتابش را به نام کتاب «عقل و جهل» آغاز می‌کند، نه با «توحید و امامت»؛ زیرا اثبات آن‌ها هم به دلیل عقلی نیاز دارد.

ب. توجه به عقل و محوریت آن

شیخ کلینی با نقل حدیثی در کتاب الکافی در مورد عقل از امام صادق علیه السلام، اهمیت آن را بیشتر بیان می‌کند: «إِذَا بَلَغَكُمْ عَنْ رَجُلٍ حُسْنُ حَالٍ فَانظُرُوا فِي حُسْنِ عَقْلِهِ فَإِنَّمَا يُجَارَى بِعَقْلِهِ؛^۲ چون خبر نیکی شخصی به شما رسید، در خوبی عقلش بنگرید؛ زیرا به میزان عقلش، پاداش می‌یابد».

۳. اهتمام به فضایل اخلاقی

همه انسان‌ها فضایل اخلاقی مانند تقوا و راستگویی را دوست دارند و دارندگان این صفات را تکریم می‌کنند. کلینی در این زمینه نیز پیشقدم بود. عموم طبقات او را به راستی گفتار، درستی کردار و احاطه کامل بر احادیث و اخبار می‌ستودند؛ به گونه‌ای که شیعه و سنی در اخذ فتوی به وی مراجعه می‌کردند؛ از همین رو بود که به «ثقة الاسلام» ملقب شد. وی در مورد امانتداری و راستگویی در الکافی، بابی به نام «بَابُ الصُّدْقِ وَ أَدَاءِ الْأَمَانَةِ» باز کرده و احادیث متعددی آورده است. از جمله این حدیث شریف از امام صادق علیه السلام که فرمود:

۱. همان.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۲.

لَا تَنْظُرُوا إِلَى طُولِ رُكُوعِ الرَّجُلِ وَ سُجُودِهِ، فَإِنَّ ذَلِكَ شَيْءٌ اِغْتَاذَهُ فَلَوْ تَرَكَهُ اسْتَوْحَشَ لِدَلِكْ وَلَكِنْ اَنْظُرُوا إِلَى صِدْقِ حَدِيثِهِ وَ اَدَاءِ اَمَانَتِهِ؛^۱ به رکوع و سجود طولانی افراد نگاه نکنید (و تنها آن را نشانه دیانت آن‌ها ندانید)؛ چرا که این چیزی است که ممکن است به آن عادت کرده باشد و هر گاه آن را ترک کند، نگران می‌شود؛ ولی نگاه به راستگویی و امانت آن‌ها کنید.

شیخ کلینی در امانت، عدالت، صداقت، تقوی، فضیلت، حفظ و ضبط احادیث که همه از شرایط یک فرد محدث است، بی‌مانند بود. علامه مجلسی در کتاب مرآة العقول، در شرح کتاب الکافی می‌نویسد: «شیخ کلینی، استاد بسیار راستگو، مورد اعتماد، مورد قبول و ستایش همه طوایف از خاص و عام می‌باشد که خدای متعال او را با امامان گرامی عليه السلام محشور نماید. کتاب الکافی هم از تمام کتب اصول، مضبوط و جامع‌تر است و بهترین و بزرگ‌ترین تألیف فرقه ناجیه شیعه امامیه است».^۲

۴. شخصیت فرا مذهبی

رویکرد فعالیت‌های شیخ کلینی، بر تقریب مذاهب اسلامی و تحکیم اتحاد در میان مسلمین استوار بود؛ از همین رو مورد احترام بزرگان علمای شیعه و اهل سنت بود. امروزه با گذشت بیش از یازده قرن از عصر او، هنوز شخصیت والایش در میان صاحب‌نظران به نحو برجسته‌ای مطرح است؛ آن‌گونه که هم دانشمندان معاصر وی و هم عالمان بعدی در جهان اسلام، شخصیت برجسته وی را ستوده‌اند.

الف. شیخ صدوق، وی را با عنوان «الشیخ الفقیه» ستوده است.^۳ رجالیان متأخر شیعه نیز او را به نیکوترین شکل ستوده‌اند.^۴

ب. شخصیت‌شناس معروف، ابوالعباس نجاشی، کلینی را از اساتید برجسته و از عالمان بزرگ روزگار خود در ری و از موثق‌ترین راویان حدیث دانسته و گفته است او کتاب الکافی را طی

۱. همان، ج ۲، ص ۱۰۵.

۲. محمد باقر مجلسی؛ مرآة العقول؛ ج ۱، ص ۳.

۳. محمد سعید طریحی؛ فضل الکوفة و مساجدها؛ ص ۴۹.

۴. عبدالرسول غفار؛ الکلبینی و الکافی؛ ص ۲۰۲.

بیست سال نگاشته است.^۱

ج. شیخ طوسی، او را فردی والاقدر و آشنا به روایات معرفی نموده است که تألیفات بسیاری از جمله کتاب معروف الکافی دارد و در موسوعه رجال خود به نام الفهرست، کتاب‌های وی را آورده است.^۲

د. مبارک ابن اثیر جزری از علمای بزرگ اهل سنت، در کتاب جامع الاصول خود، ذیل نام کلینی می‌نویسد: «شیخ کلینی عالمی بزرگ، فاضل و مشهور در مذهب شیعه است. او احیاگر دین در قرن سوم بوده است».^۳ همچنین نوشته است: «از خواص شیعه این است که در هر صد سال هجری، مُجددی برای مذهب ایشان است... و در آغاز قرن سوم، محمد بن یعقوب کلینی بوده است».^۴

ه. شمس‌الدین ذهبی و ابن عساکر، از بزرگان اهل سنت، به عظمت شخصیت این عالم برجسته شیعی اعتراف دارند.^۵

خوشتر آن باشد که سرّ دلبران گفته آید در حدیث دیگران

۵. سفرهای علمی

یکی از عوامل رشد در تاریخ اسلام، سفرهای علمی است. شیخ کلینی نیز برای ارتقای شخصیت خود و کمال جامعه اسلامی، سفرهای فراوانی به نقاط مختلف داشته است. بسیار سفر باید تا پخته شود خامی در کام نهنگان رو گر می‌طلبی کامی

طبق مدارک تاریخی و نوشته‌های شیخ کلینی، وی از زادگاه خود به شهرهای ری و قم و سفرهای مکرر به بغداد و دمشق، مراکز عمده دانش در جهان اسلام و خراسان، کوفه و حجاز داشته است.^۷ او برای تصنیف کتاب الکافی در مدت بیست سال، به نقاط مختلفی سفر کرد تا افزون بر

۱. احمد بن علی نجاشی؛ رجال النجاشی؛ ص ۲۶۶ و ۲۶۷.

۲. محمد بن حسن طوسی؛ رجال طوسی؛ ص ۴۳۹.

۳. ابن اثیر جزری؛ تتمه جامع الاصول؛ ج ۱۳، ص ۸۵۹.

۴. ابن اثیر جزری؛ جامع الاصول؛ ج ۱۱، ص ۳۲۲.

۵. ر.ک. أبو عبد الله محمد بن أحمد ذهبی، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، ج ۲۴، ص ۲۵۰.

۶. ر.ک. أبو القاسم علی ابن عساکر دمشقی، تاریخ مدینه دمشق، ج ۵۶، ص ۲۹۸.

۷. مجله علوم الحدیث، ش ۱، ص ۲۰۰.

تکمیل تحصیلات و تبلیغ مکتب اهل بیت علیهم‌السلام، با ملاقات روایان حدیث و استادان اجازه که به فنون حدیث آشنا بودند و قسمت‌هایی از ابواب فقه و حدیث نزد آن‌ها یافت می‌شد، اخبار اهل بیت علیهم‌السلام را جمع و بعد از تهذیب و ترتیب، کتاب الکافی را تألیف کرد.

۶. نقش کلینی در معرفی فرهنگ شیعه

عالم و مبلغ دین باید به معارف مکتب، آشنا و مسلط باشد و آن را به زیباترین و شفاف‌ترین شکل به مخاطب معرفی کند. شیخ کلینی، محدث بزرگ شیعه چنین شخصیتی بود که عقاید شیعه را به صورت حقیقی به عموم مسلمانان معرفی کرد. وی باورهای شیعه در اصول و فروع را به صورت مستقیم از سرچشمه، آن یعنی قرآن، سنت و روایات اهل بیت علیهم‌السلام که به مکتب وحی نزدیک‌ترند، گرفته است. کلینی در کتاب شریف الکافی، آرای فقهی و اظهارنظرهای بسیار و حتی گاهی توضیحاتی درباره متون روایی را نیز آورده است. او افزون بر ارائه شیوه‌های جمع و حل درباره تعارض روایات، دیدگاه‌های خود را نیز پیش از نقل روایات، بیان نموده است^۱ که به نمونه‌هایی از فعالیت‌های او در این عرصه اشاره می‌شود:

الف. ارائه رهنمودهای فقهی

یکی از مهم‌ترین خدمات کلینی، هموار کردن و نشان دادن راه به فقهای اسلامی است. در این زمینه میرزا عبدالله افندی، از شخصیت‌نگاران معروف و صاحب کتاب ریاض العلماء، وی را استاد مسلم فقه میان خاصه و عامه می‌داند که برای هر دو گروه فتوا می‌داده است.^۲ شخصیت‌نگاران اهل سنت نیز نزدیک به این مضمون را بیان کرده‌اند.^۳ برای اهل سنت عبور از برابر شخص نمازگزار را حرام، و ایجاد مانع و فاصله میان خود و عابران را واجب می‌دانند که اصطلاحاً آن را "ستره" می‌گویند.^۴ کلینی در مورد این واژه با توجه به سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و دو روایت ابن ابی‌یعفور و ابن مسکان فتوا می‌دهد که «ایجاد مانع و ساتر در برابر عابران، امری مستحب و

۱. عبدالرسول غفار؛ الکلینی و الکافی؛ ص ۲۲۷.

۲. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ریاض العلماء؛ ج ۷، ص ۴۵.

۳. عسقلانی (ابن حجر) أحمد بن علی، لسان المیزان؛ ج ۵، ص ۴۹۰. مثلاً ابن حجر عسقلانی گفته: «...وکان من فقهاء الشیعه...»

۴. الجزیری، عبدالرحمن، الفقه علی المذاهب الأربعة؛ ج ۱، ص ۲۶۹ - ۲۷۳.

همراه با فضیلت است، نه واجب».

ب. طرح مسائل جامعه

کتاب الکافی بسیاری از موضوعات مورد نیاز جامعه اسلامی را در قالب فرهنگ شیعه بیان کرده است؛ مانند موضوعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی که چند موضوع اقتصاد مطرح شده در آن بیان می‌شود.

کسب و کار حلال

موضوع اقتصاد اسلامی، از مباحث مهم روز است که کلمات اهل بیت علیهم‌السلام و شرح سخنان‌شان در این زمینه، برای امت اسلامی راهگشاست. اسلام، تحصیل درآمد از مسیر صحیح را «عبادت» دانسته و توسعه زندگی را امری مطلوب شمرده است. کلینی در بخش معیشت کتاب الکافی با نقل احادیث فراوانی، اقتصاد اسلامی را طرح نموده و موضوع کسب روزی و جایگاه دنیا در زندگی فرد مسلمان، کسب‌ها و صنعت‌های حلال و حرام، آداب و انواع تجارت و اقسام صنف‌ها و حرفه‌ها را مطرح کرده است که این امر، گویای دقت و توجه کلینی نسبت به امر معیشت و اقتصاد جامعه است.^۱

توجه به رفع نیاز مستمندان و لزوم همدردی با آنان، اعتدال در انفاق اموال، تبیین معنای صحیح زهد، اجتناب از حرام، دل‌بسته نبودن به مال دنیا و برخورداری از حلال دینی، نفرت از سربار دیگران بودن، معنای درخواست حسنه و غنا در دنیا، وجوب اقتدا به ائمه علیهم‌السلام در کسب روزی، تلاش ائمه علیهم‌السلام برای آبادسازی و کسب روزی و ثروت از طریق مشاغلی مانند کشاورزی، باغداری و تجارت و نیز زره‌سازی حضرت داوود علیه‌السلام برای کسب روزی و بی‌نیازی از بیت‌المال، از موضوعات اقتصاد اسلامی است که کلینی به آن پرداخته است. او با روایات اثبات می‌کند که حضرت داوود علیه‌السلام به جهت بهره‌مندی از بیت‌المال، مورد سرزنش خداوند قرار گرفت و بهره‌گیری افراد از دسترنج خود و کسب درآمد از طریق کار و کوشش و متکی نبودن به دیگران (حتی بیت‌المال)، از برنامه‌های اقتصاد اسلامی است.^۲

لزوم تلاش برای کسب روزی، مستجاب نشدن دعای افرادی است که از طلب روزی باز

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۵، ص ۶۵ و ج ۵، ص ۳۰۴.

۲. با توضیح اینکه چه اصنافی را می‌توان از بیت‌المال تأمین کرد؟

می مانند و به دعا مشغول می شوند، متکی نبودن مؤمن به اسباب مادی و غفلت از خالق اسباب، برخورد بسیار منفی با تبلی و کسالت و منفور بودن سستی در طلب کسب معیشت، تقدیر معیشت و اصلاح مال، لزوم تعادل در کسب دنیا و آخرت و هماهنگی آن دو و قناعت، از سایر موارد اقتصاد اسلامی است که کلینی به جامعه اسلامی عرضه کرده است.^۱

ج. تقویم نگار معصومین علیهم السلام

اگر امروز ما به تاریخ تولد و شهادت و سایر اطلاعات زندگی ائمه علیهم السلام دسترسی داریم، به برکت زحمات عالمان فداکاری مانند کلینی است. وی پس از کتاب توحید در الکافی، کتاب حجت را آغاز کرده است. او در این بخش، افزون بر جایگاه امامت و ویژگی امامان علیهم السلام و نصوص بر امامت آنان، بخشی را نیز با عنوان «أبواب التاریخ»، به تاریخ اهل بیت علیهم السلام، از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا حضرت حجت علیه السلام اختصاص داده و باب به باب، روایات تاریخی مربوط به آنان را نقل کرده است. باب‌ها را نیز با عنوان «مولد» و به نام آنان گشوده و در هر باب، روایات متناسب آن را بازگو کرده است. در تمام این ابواب و پیش از ذکر روایات، خود به شیوه تاریخ‌نویسان و تراجم‌نگاران، سر فصل‌هایی از زندگی آنان را بر شمرده و به تقویم نگاری تاریخ اهل بیت علیهم السلام پرداخته است.^۲

۷. صیانت از اعتقادات شیعی

این دانشمند بزرگ شیعه، افزون بر حفظ و پاسداری از اعتقادات و روایات شیعه، در خط مقدم مبارزه با منحرفین و دفاع از مرزهای اعتقادی مکتب اهل بیت علیهم السلام قرار داشت. تألیف کتاب الرد علی القرامطة، شاهد بارز این حرکت هوشمندانه وی است. او در این کتاب، اعتقادات باطل قرامطیان (یکی از شاخه‌های فرقه مذهبی اسماعیلیه) را به صورت علمی به نقد کشیده است. رهبران این فرقه گمراه و افراطی در جامعه آن روز، در پی انحراف مؤمنین از خط ولایت بودند.^۳

۱. مجید رضایی؛ «دیدگاه‌های اقتصادی کلینی در الکافی»؛ مجموعه مقالات فارسی کنگره بین‌المللی ثقة الاسلام کلینی؛ ج ۲، ص ۴۱۳.

۲. سید ضیاء مرتضوی؛ «اجتهادات و بیانات ثقة الاسلام کلینی»؛ مجموعه مقالات فارسی کنگره بین‌المللی ثقة الاسلام کلینی؛ ج ۱، ص ۲۷۵.

۳. قرامطه فرقه‌ای بودند که در ظاهر محمد بن اسماعیل بن جعفر الصادق علیه السلام را امام می‌دانستند، ولی در باطن ملحد و منکر شریعت بودند؛ زیرا بیشتر محرمات را تجویز می‌کردند، نماز را همان اطاعت امام می‌دانستند، زکات را همان

در واقع کلینی در کنار تألیف کتاب الکافی، حقانیت مکتب اهل بیت علیهم السلام را اثبات نمود و با تألیف کتاب الرد علی القرامطه، با فرقه‌های افراطی و داعش‌گونه و فرقه‌سازی‌های موازی با مکتب شیعه هم مبارزه کرده است.

۸. آثار ماندگار

کلینی دارای آثار ارزشمندی است که جایگاه علمی او را آشکار می‌کند. برخی از این کتب عبارتند از: «الرد علی القرامطه»، «کتاب رسائل الأئمة علیهم السلام»، «کتاب تعبير الرؤيا»، «کتاب الرجال»، «کتاب ما قيل في الأئمة علیهم السلام»^۱ و «کتاب شريف الكافي». وی بیشتر با کتاب معروفش الکافی شناخته می‌شود.

اگر چه قرن‌ها از تألیف کتاب شریف الکافی می‌گذرد، اما امروزه هیچ محققى در حوزه دینی و عرصه معارف اسلامی، از رجوع به آن بی‌نیاز نیست و بزرگان شیعه در منابع مهم روایی و تألیفات ارزشمند خود، به آن استناد می‌کنند. شیخ مفید می‌فرماید: «کتاب کافی، از بهترین کتاب‌های شیعه و پرفایده‌ترین آن‌هاست»^۲. این کتاب ویژگی‌های ممتازی دارد که از جمله می‌توان به «معاصر با نواب اربعه»، «اسناد دقیق»، «ترتیب احادیث»، «ساماندهی شایسته»، «ارائه سبک زندگی اسلامی»، «درخشش در میان کتب اربعه» و «نقل اهم روایات شیعه» اشاره کرد. کتاب الکافی در مجموع شامل اصول، در دو جلد و فروع، در چهار جلد و روضه، در یک جلد و دارای ۳۰ کتاب و ۳۲۶ باب و جمعاً ۱۶۱۹۹ روایت است.^۳

کلینی در مدت بیست سال با زحمات فراوان، ۱۶۱۹۹ حدیث در کتاب الکافی را پدید آورد که بیشتر و با عظمت‌تر از صحاح سته است که شش تن از علمای اهل سنت در زمینه حدیث نوشته‌اند.

پرداخت خمس مال به امام، روزه را به نگهداری اسرار، و زنا را عبارت از فاش کردن آن می‌دانستند. آن‌ها را به نام قرمطی خواندند؛ زیرا یکی از رؤسای آن‌ها در آغاز کار خط قرمط می‌نوشت و بدان منسوب شدند.

۱. احمد بن علی نجاشی؛ رجال نجاشی؛ ص ۳۷۷.

۲. محمد بن محمد مفید؛ تصحیح الاعتقاد؛ ص ۷۰؛ محمد محسن آقا بزرگ تهرانی؛ الذریعه الی التصانيف الشیعه؛ ج ۱۳، ص ۹۵.

۳. موسسه تحقیقاتی و اطلاع رسانی خانه کتاب ایران، معجم بحار الانوار، ص ۶۵. البته برخی روایات قابل تأمل هم دارد که بررسی آن، مجال خود را می‌طلبد.

۹. وفات

کلینی در شعبان سال ۳۲۹ ق (سال تَنَاطُرِ نَجُوم^۱) مصادف با پایان دوران غیبت صغرا و آغاز غیبت کبرای امام زمان علیه السلام، در بغداد از دنیا رفت.^۲ محمد بن جعفر حسنی معروف به ابوقیراط، بر پیکرش نماز خواند و بدن او در باب کوفه بغداد به خاک سپرده شد.^۳ بازسازی مرقدهش در محرم سال ۱۴۳۶ ق به پایان رسید و از ضریح نقره‌ای آن رونمایی شد.

فهرست منابع

۱. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن؛ الذریعه الى التصانيف الشیعه؛ بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۲. جزری، ابن اثیر؛ جامع الاصول؛ بیروت: نشر دارالفکر، ۱۴۲۰ ق.
۳. جمعی از نویسندگان؛ ستارگان حرم؛ قم: نشر زائر، ۱۳۷۷ ش.
۴. جمعی از نویسندگان؛ مجموعه مقالات فارسی کنگره بین‌المللی ثقة الاسلام کلینی؛ قم: دار الحدیث، ش ۱۳۸۷.
۵. خویی، سید ابوالقاسم؛ معجم رجال الحدیث؛ قم: نشر مؤسسه خوئی، ۱۴۱۰ ق.
۶. الطریحی، محمد سعید؛ فضل الکوفة و مساجدها؛ بیروت: دارالمرتضی، [بی تا].
۷. طوسی، محمد بن حسن؛ الفهرست؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۸. _____؛ رجال طوسی؛ قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۵ ق.
۹. غفار، عبدالرسول؛ الکلینی و الکافی؛ قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۶ ق.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ق.
۱۱. مجلسی، محمد باقر؛ مرآة العقول؛ تصحیح هاشم رسولی محلاتی؛ چاپ دوم، تهران: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۴ ق.
۱۲. مدرس، محمد علی؛ ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب؛ تهران:

۱. تَنَاطُرِ نَجُوم، یعنی از بین رفتن و افول ستارگان و کنایه از آن است که بسیاری از اندیشمندان در آن سال در گذشتند؛ از جمله کلینی، علی بن محمد سمري (چهارمین نایب خاص امام عصر علیه السلام)، علی بن بابویه قمی، پدر شیخ صدوق و ...

۲. محمد علی مدرس؛ ریحانة الادب؛ ج ۸، ص ۸۰.

۳. احمد بن علی نجاشی؛ رجال نجاشی؛ ص ۳۷۸؛ محمد بن حسن طوسی؛ الفهرست؛ ص ۲۱۰ و ۲۱۱.

کتابفروشی خیام، ۱۳۶۹ ش.

۱۳. مفید، محمد بن محمد؛ تصحیح الاعتقاد؛ قم: نشر رضی، ۱۳۶۳ ش.

۱۴. نجاشی، احمد بن علی؛ رجال نجاشی؛ قم: نشر جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ ق.

۱۵. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ؛ ریاض العلماء؛ بیروت: نشر مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۳۱ ق.

۱۶. عسقلانی (ابن حجر) أحمد بن علی؛ لسان المیزان؛ بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۴۰۶ ق.

۱۷. الجزیری، عبدالرحمن؛ الفقه علی المذاهب الأربعة؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۶ ق.

۱۸. موسسه تحقیقاتی و اطلاع رسانی خانه کتاب ایران؛ معجم بحار الانوار؛ تهران: نشر وزارت ارشاد، ۱۴۱۵ ق.

۱۹. مجله علوم حدیث، فصلنامه تخصصی مرکز تحقیقات دارالحدیث، قم: دارالحدیث.

۲۰. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن بن هبة الله شافعی؛ تاریخ مدینه دمشق؛ بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۵ ق.

۲۱. أبو عبدالله محمد بن أحمد الذهبي؛ تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام؛ بیروت: دار الكتاب العربی، الطبعة الأولى، ۱۴۰۹ ق.

۲۲. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد؛ تمة جامع الاصول لأحادیث الرسول؛ بیروت: مکتب البحوث و الدراسات فی دار الفکر، بی تا.